

Har ni hittat något fint? Hur högt gick vattnet?

Om E4-fynden och deras värde

ÖRJAN MATTSSON

Den här artikeln tar sin utgångspunkt i två av de vanligaste frågor man som arkeolog får av besökare på en utgrävning; "Har ni hittat något fint?" och "Hur högt gick vattnet?". Den första frågan är nog närmast universell för alla utgrävningar varhelst de äger rum, medan den andra är mer typisk för uppländska förhållanden.

Det skulle kunna vara lätt att raljera över dessa enkla, rättframma frågor och det förhållande att de oftast framförs av besökare som inte alltid är så väl insatta i vad arkeologer egentligen letar efter, eller hur landhöjningen har gått till. Det är dock inte min avsikt att göra mig lustig över detta, utan tvärtom att ta dessa frågor på allvar. För om man funderar lite på saken inser man ganska snart att dessa två frågor på olika sätt speglar den mer grundläggande frågan om vad arkeologi egentligen har för värde, och för vem? Under de senaste åren, de år då utgräv-

ningarna inför E4-bygget pågått, har detta även varit en aktuell diskussion bland arkeologer.

Som besökare på en utgrävning kan man uppleva att de svar som arkeologerna ger är av väldigt olika slag. Och som arkeolog kan man uppleva att det bakom de likartade frågorna finns olika förväntningar om vad man ska ge för svar. Vad beror det på?

Den första frågan kan lika gärna vara "Har ni hittat något av värde?". Detta efterfrågade värde, som kan tillskrivas fynden likaväl som arkeologiska resultat överhuvudtaget, är av olika slag beroende på vem som frågar, vem som svarar och i vilket sammanhang det sker. Hur dessa olika värden påverkar arkeologin, och kanske framför allt förmedlingen av arkeologi, kan vara intressant både för arkeologer och för arkeologins publik att känna till. Även frågan "Hur högt gick

vattnet?” kan sägas spegla olika värden och förväntningar, men på ett lite annorlunda sätt som kan ge en extra dimension till frågan om vad arkeologi har för värde.

Den aktuella diskussionen

Den aktuella diskussion som nämnts ovan kommer sig bland annat av att uppdragsarkeologin i Sverige just nu är under utredning på uppdrag av riksdagen. Därmed väcks frågor om vad riksantikvarieämbetet, läns museerna och länsstyrelserna ska ha för roll i arkeologin i framtiden, och vilken slags arkeologi vi vill ha.

En annan del av diskussionen är mer akademisk, där en teoretisk skola, influerad av idéer från postmodernismen som var på modet på åttiotalet, verkar mena att arkeologi egentligen är omöjlig som vetenskap och att det enda vi kan och bör studera är oss själva och vår samtid. Märkligt nog har de här idéerna vunnit en del inflytande, kanske för att de ger argument till en politik som vill ifrågasätta uppdragsarkeologin och omformulera kulturminneslagen. Kanske också för att den självuppfyllande fokuseringen på samtiden råkar rimma väl med delar av den senaste kulturpolitiska programförklaringen. Men för en arkeolog är det förstås upprörande att höra att ens arbete och de vetenskapliga metoder man tror på är utan värde och endast ger en spegelsbild av en själv.

En tredje del av diskussionen har varit synlig i media i och med Historiska Museets kontroversiella omorientering, som till stor del är påverkad av samma postmodernistiska idéer. Många arkeologer har retat sig på att det vetenskapliga värdet hos arkeologiska fynd verkar förnekas i denna omorientering, och att man verkar mena att arkeologiska fynd kan jämföras med modern konst i det att de endast speglar vår samtid.

Alla E4-fynden – det vetenskapliga värdet

Ett typiskt grepp vid kritik av det vetenskapliga värdet är peka på ett enstaka fynd och fråga vad det fyndet egentligen säger om forntiden. Sådant är ojust eftersom det vetenskapliga arbetssättet i arkeologi förutsätter en mängd av fynd för att man med någon säkerhet ska kunna säga något om forntiden. Utifrån det enskilda fyndet kan man ofta bara göra gissningar, men med en mängd av likartade fynd kan man börja dra slutsatser – som visserligen fortfarande är gissningar, men välgrundade sådana som man därefter får vara beredd att ändra när nytt källmaterial tillkommer. Så fungerar kunskapsupbyggnaden.

Hur många fynd har då samlats in från E4-utgrävningarna, kanske någon undrar? Och därför redovisas nedan en sammanställning av vad som framkommit i fynd under E4-utgrävningarna

(fig 1). För att den vetenskapliga metoden ska fungera är det framförallt nödvändigt att alla fynd som kan bära på något slags information sparas. Att endast spara vissa fynd, utvalda för att de till exempel är särskilt fina eller unika, skulle vara som om man vid en brottsplatsundersökning eller haveriutredning bara skulle samla in vissa saker men strunta i andra. Man vet inte i förväg vilken kunskap man kan utvinna ur föremålen.

Genom den bild av arkeologin som förmedlas i media, på museer och kanske i viss mån även på guidningar på utgrävningar, har publiken troligen en något sned bild av vad fyndmaterialet består av och framförallt hur stort det är. Kanske tror man att fynden kan räknas i hundratal och att de består av guld, pärlor, stenyxor, flintpilspetsar och några järnföremål och krukskärvor. I så fall kan tabellen nedan komma som en chock. Det som visas i media och på utställningar är ett litet urval som gjorts utifrån andra värden än enbart det vetenskapliga.

I nedanstående sammanställning bör man komma ihåg att det arkeologiska projektet i samband med E4-bygget genom Uppland varit ett av de största någonsin i Sverige, och i en del av landet som är mycket rik på fornlämningar. Man bör också ha i åtanke att på de flesta platser har, i enlighet med den vetenskapliga metodiken, endast den ena halvan av till exempel stolphål och avfallsgröpar grävts ut. Utslaget på antalet ut-

grävningsplatser har i genomsnitt 57 kg fynd insamlats per lokal.

För att få en begriplig bild av den sammanlagda yta som undersökts kan den jämföras med en 8,5 km lång fotbollsplan, eller en kvadrat med drygt 700 meters sida, vilket för den som är bekant med Uppsala kan jämföras med avståndet mellan S:t Olofsbron och Islandsbron och mellan Fyrisån och Vaksalatorg.

Siffrorna i figur 1 är ungefärliga och preliminära. En del fynd kommer sannolikt, efter att de dokumenterats, att sällas bort innan de magasineras i Upplandsmuseets lokaler i Morgongåva.

Bland de ungefär 280 kg som inte redovisas i någon kategori finns 58 kg råkvarts, det vill säga ett block från vilket man brutit råmaterial till verktyg under stenåldern, 35 kg järn från en smedja från början av 1800-talet och 105 kg okategoriserat material. De resterande 80 kg är från övriga fyndkategorier, såsom tegel, glas, metall, hasselnötter, och mycket annat. Ädelmetall har tagits med som jämförelse, för att visa hur liten andel det utgör i förhållande till alla de andra fynden – endast 0,001 % av vikten.

I varje fyndpost kan det finnas flera bitar av samma material, och antalet enskilda bitar av fynd kan därför räknas i hundratusental. Detta kan förefalla övermåttan mycket att analysera, men faktum är att det är just vad som skett, och som nu presenteras i de arkeologiska rapporterna, och i denna bok. Vart och ett

Antal utgrävningsplatser	45 st	
Total yta	512 000 m ²	
Totalt antal fyndposter	46 967 st	
Total vikt	2 554 kg	
Bergart	813 kg	Knackstenar, löpare, malstenar, yxor, brynen av skiffer och sandsten, skifferpil, m.m.
Keramik	558 kg	Både hushålls- och gravkeramik. Mer än hälften, 295 kg, kommer från utgrävningen vid Högmossen (stenålder).
Bränd lera	555 kg	Från ugnar, väggar i nedbrunna hus, matberedning, m.m.
Ben	248 kg	Mest matavfall från ko, får/get, svin och häst och många andra djur, t.ex. säl. Men även redskap, t.ex. bennålar. En del av benen är människoben från gravar, varav den största posten är ca 50 kg bränt ben från det stora gravfältet i Kättsta (äldre järnålder).
Kvarts	66 kg	Till eggar på verktyg under stenåldern.
Järn	19 kg	Nitar, spikar, knivar, skärar, broddar, amuletter, yxor, m.m.
Slagg	13 kg	Kan vara spår av forntida järnframställning och smide.
Flinta	1,1 kg	Pilspetsar, eggar eller spetsar på verktyg, och för eldslagning. Flinta finns inte naturligt i Uppland.
Brons	ca 0,5 kg	Smycken, spännen, nålar, m.m.
Harts	ca 0,1 kg	Huvuddelen från hartstättade svepkärl från gravfältet i Kättsta.
Ädelmetall	0,028 kg	Från Sommaränge skog och Ryssgårdet (guldarmring från bronsålder).

Figur 1. Summering av fynd från E4-projektet. Antalet lokaler och sammanlagd yta motsvarar det som redovisats i de tre numren av Arkeologi E4, Årsberättelse 2002 – 2004.

av dessa fynd bär på något slags information som bidrar till helhetsbilden och kunskapen om Upplands förhistoria, och mer kunskap kommer att finnas att hämta.

Fyndens värde

Så vad har då fynden för värde? Det vetenskapliga värdet har redan tagits upp, och det förhållande att det från vissa håll är

ifrågasatt. När Strindberg myntade begreppet knappologi i sin kritik av arkeologin i början av seklet var det snarast det ovetenskapliga systematiserandet av föremålen han kritiserade. Dagens kritik av arkeologin kan på ytan likna Strindbergs men här finns även ett ifrågasättande av hela det vetenskapliga förhållningssättet, och av möjligheten av att nå kunskap överhuvudtaget, vilket ter sig skrämmande i sina följder eftersom det riskerar

att leda till ett kunskapsförakt. Den vetenskapliga hållningen utgår från förutsättningen att det faktiskt går att nå kunskap, om andra människor, andra kulturer och om svunna tider. Om möjligheten att lära känna andra människor, kulturer eller tider förnekas hamnar man lätt i en egocentrisk och närmast antihumanistisk hållning gentemot sin omvärld. Därför är det vetenskapliga värdet så viktigt att hävda, också i egenskap av ett värde för samhället.

Fyndens värde har faktiskt varit ifrågasatt länge, åtminstone sedan strax efter mitten av förra seklet när arkeologin definierade sig som vetenskap och nya teorier påbjöd att det var de stora dragen i de förhistoriska samhällena som skulle studeras, till exempel ekonomi. På sjuttio-talet riskerade man att bli kallad fyndfreak eller fyndpositivist om man intresserade sig för fynden. Detta lever kvar än idag. Ändå har alltid fynden varit en grundläggande källa för kunskapsuppbyggnaden inom arkeologin, och kommer att fortsätta att vara det.

I en skrift från riksantikvarieämbetet i början av nittio-talet, "Arkeologiska massfynd", närmar man sig fyndens värde i en diskussion föranledd av att det då framkommit stora mängder fynd av samma slag på två platser, kritpipor respektive porslin. Vissa menade att man skulle spara enstaka fina bitar och slänga resten, men de flesta författare hävdade att man ändå måste spara allt och att det veten-

Figur 2. En enkel fråga har inte alltid ett enkelt svar. Teckning: Anneli Blom.

skapliga motivet är att vi inte vet nu vad vi i framtiden kan utvinna för kunskap. I skriften görs även ett försök att definiera vad ett arkeologiskt fynd är¹. Författaren finner tre fyndbegrepp: det antikvariska, den arkeologiska forskningen och kulturminneslagens. Fyndens värde diskuteras inte, men det arkeologiska fyndbegreppet står nära det vetenskapliga värdet, och i slutet av artikeln framhålls behovet av att skapa förståelse hos allmänheten för varför vi måste samla – så underförstått finns det någonstans ett värde, som inte bara ligger i att följa lagen.

I ett annat sammanhang har diskuterats vad fyndens vetenskapliga värde är på en uppdragsutgrävning, med allt vad det innebär i form av begränsningar, i förhållande till vad värdet är på fynd

från en forskningsutgåvning. Författaren verkar mena att det vetenskapliga värdet är på en annan nivå eller i en annan dimension, men ändå oomtvistligt².

Teckningen i figur 2 illustrerar olika värden som fynd, och arkeologiska resultat, kan ha. Man kan om man vill lägga till underhållningsvärde, informationsvärde, förmedlingsvärde, utställningsvärde och kanske fler. I en verklig situation på en utgrävning är det nog ofta så att arkeologen kanske tvekar lite, samtidigt som han/hon försöker bedöma hur insatt besökaren är i arkeologi, och därefter vanligtvis väljer att svara med det på grävningen som har något slag av upplevelsevärde, vilket kan vara av olika slag. Om arkeologen själv får välja skulle det vetenskapliga värdet vara ett svarsalternativ, men det är ofta svårt att förmedla och är nog inte heller alltid vad som förväntas av den som frågar.

För att förenkla det hela kan man dela in de uppräknade värdena i fem sinsemellan olika typer av värden. Man kan tala om:

Det vetenskapliga värdet, vilket fynd eller resultat har i och med att de kan bidra till att man når nya kunskaper om forntiden. Det vetenskapliga värdet både ger och förutsätter ett samhällspolitiskt värde. Ett vetenskapligt värde kan också innebära ett upplevelsevärde, och därmed ett samhällsekonomiskt värde.

Det samhällspolitiska värdet, vilket fynd och fornlämningar har i och med lagstift-

ning, det vill säga kulturminneslagen, och kulturpolitik. Politiken kan förstås svänga åt olika håll och tolkningen och tillämpningen av lagen likaså. På senare tid har kopplingen till upplevelsevärdet och till det samhällsekonomiska värdet blivit mer uttalad i kulturpolitiken, medan kopplingen till det vetenskapliga värdet blivit ifrågasatt.

Det samhällsekonomiska värdet, vilket har att göra med att allmänhetens intresse för arkeologi, det vill säga arkeologins upplevelsevärde eller underhållningsvärde, omsätter en hel del pengar. Det handlar också om vad arkeologen kostar, och vad den anses få kosta. Det ekonomiska värdet är sammankopplat med det politiska och det vetenskapliga värdet. En otrevlig ekonomisk aspekt som ändå bör nämnas är handeln med plundrade föremål.

Upplevelsevärdet, som ofta är betydelsefullt både för de som arbetar med arkeologi och de som utgör arkeologins publik. Ett rent estetiskt värde, att det är vackert, kan ge ett fynd ett upplevelsevärde, liksom även ett vetenskapligt värde kan det i form av nya spännande rön. Man kan också konstatera att väldigt gamla saker, guld och silver, och gravar och skelett har ett upplevelsevärde. Men snarare än ett vetenskapligt betingat upplevelsevärde rör det sig då om ett underhållningsvärde. De arkeologiska fyndens underhållningsvärde påminner om det man serveras i tv-succén Antikrundan, där även samlarvärdet blir till en del av upplevelsen. Upplevelse-

värdet i arkeologin har som nämnts kopplingar till det samhällspolitiska och det samhällsekonomiska värdet, där det på senare tid har ansetts eftersträwansvärt. Ett högt upplevelsevärde kan ha en positiv effekt genom att det innebär en chans till uppmärksamhet och därmed en möjlighet till att förmedla något av det vetenskapliga värdet.

Det estetiska värdet, det vill säga fynd som är vackra, till exempel genom att vara av hantverk av hög konstnärlig kvalitet, eller av ädelmetall. Ett estetiskt värde innebär förstås även ett upplevelsevärde.

Medveten om dessa olika värden kan man vända tillbaka till verkligheten och se på olika situationer i ett nytt ljus. Man kan till exempel se att när allmänheten besöker eller guidas på utgrävningar är det olika värden som efterfrågas, och som förväntas bli efterfrågade. Därför kan guidningar och svaren från arkeologer bli lite olika. Arkeologen kanske pekar på ett lerigt schakt med en massa gropar och säger att det är det finaste han hittat, eller visar en liten sten som ser ut som vilken flisa som helst, medan besökaren förväntar sig skelettgravar med guldsmycken. Eller så berättar en guide om skelett och smycken, medan besökaren gäspar och vill veta vad som är nytt för kunskapen om forntiden. Samma sak gäller när tidningar, radio och tv gör reportage om utgrävningar. Då är det vanligtvis upplevelse- eller underhållningsvärdet som eftersökts, men ibland också det veten-

skapliga, vilket gör arkeologerna glada. Även som arkeolog blir man förstås upprymd av att hitta guld eller skelett, inte minst för att det som sagt ger en chans till förmedling genom den uppmärksamhet det skapar.

Ett annat sammanhang där olika värden spelar in är i museers utställningar, som kan se väldigt olika ut beroende på om man med utställningen vill ge upplevelser eller kunskaper, eller bådadera. Eftersom man bara kan visa ett begränsat antal föremål på en utställning måste man göra ett urval – på samma sätt som när en guide på en utgrävning eller en journalist väljer vad som är intressant att berätta om. Den grundläggande ambitionen, får man hoppas, hos en utställning på ett museum är att förmedla kunskaper om forntiden, det vill säga det vetenskapliga värdet. Men till stor del bygger utställningar också på upplevelsevärden, till exempel guld, skelett, vapen. Dessutom har estetiska värden, det vill säga vackra föremål, ofta stort utrymme i utställningar. Uppplevelsevärdet och det estetiska värdet har en given plats i en utställning, men ibland finns det en risk att de förväxlas med det vetenskapliga värdet, vilket kan vara olyckligt. De fynd som visas på en utställning definierar nämligen i hög grad för en publik vad som utgör ett värdefullt arkeologiskt fynd, och vad det är en arkeolog sysslar med.

Ett specialfall där värden kan bli sam-

manblandade eller otydliga, och som man bör vara uppmärksam på, är när förhistoriska föremål ställs ut som om de vore konstföremål. I vissa utställningar kan man se vackra eller spännande föremål som till exempel smycken, vapen och figuriner på rad i snygga montrar, men med minimalt med text och information om de enskilda föremålen. Det vetenskapliga värdet är då helt osynligt, liksom det samhällspolitiska. I en sådan utställning är föremålen utställda på ett sätt liknande det när konstföremål visas i en konsthandel eller antikhandel. Det värde som då förmedlas hos fynden ligger nära det som samlare och plundrare ser hos dem.

Ett annat mer extremt fall är när förhistoriska föremål är utställda jämsides med modern konst, eller som om föremålen själva vore modern konst. Därmed får man en mycket märklig situation eftersom en del av den moderna konstens syften kan sägas vara just att ifrågasätta eller tydliggöra olika slags värdegrunder. Om ett fornfynd ställs ut som konst, helt okommenterat och utan något som visar på det vetenskapliga eller det samhällspolitiska värdet, får fyndet samma värde, eller blir snarare lika värdelöst som vilket annat föremål som helst, gammalt eller nytt, original eller kopia. I ett konstsammanhang kan en vendeltida hjälm vara en potta, men i ett vetenskapligt sammanhang är den inte en potta. Utställt som modern konst får föremålet

endast det värde som betraktaren ger det. Å andra sidan kan det förstås vara utställarens syfte att visa just detta, vilket i sig kan vara intressant och ha ett vetenskapligt värde. Men att ett sådant syfte finns, en slags perceptuell analys, är inte alltid tydligt. Och om dessutom det vetenskapliga och det samhällspolitiska värdet hos fynden är oklart eller helt frånvarande, kan det för en besökare som inte är medveten om eller blir upplyst om dessa värden, verka som om förhistoriska fynd och arkeologi överhuvudtaget inte har något värde, utöver underhållningsvärdet.

Att läsa landskapet

Så långt fyndens värde. En annan vanlig fråga som nog varje arkeolog som samtalat med besökare på en utgrävning känner igen är "Hur högt gick vattnet?". Troligen är det en fråga som är typisk för Uppland. De flesta upplänningar är nämligen mycket medvetna om att landskapet och historien här är starkt präglad av landhöjningen. Därför är det alltid en mycket bra fråga att ställa till en arkeolog. Men då den ställs så sker det ibland utan en djupare insikt om hur landskapet är i ständig förändring och hur landhöjningen gjort att strandlinjen faktiskt funnits vid varje nivå i det uppländska landskapet vid någon tidpunkt i det förflutna.

För en arkeolog är uppgifter om höj-

Figur 3. Ett rakt och sant svar är inte alltid ett upplysande svar. Teckning: Anneli Blom.

den över havet tillsammans med geologernas tidsangivelser i landhöjningens förlopp viktiga för att kunna tolka det arkeologiska materialet. Och ibland är det helt enkelt detta som efterfrågas med frågan "Hur högt gick vattnet?". Man vill då veta var stranden fanns vid den tidpunkt i förhistorisk tid som vissa av fornlämnningarna på en plats är ifrån.

Hos den intresserade allmänheten kan man dock ibland ana andra motiv till att frågan ställs, vilket ofta blir tydligare i det efterföljande samtalet. Frågan om vattennivån blir en naturlig ingång till ett samtal som gäller något mer än bara de rena faktauppgifterna om meter över havet.

Vissa gånger kan man märka att frå-

gan ger uttryck för en önskan att kunna avläsa forntiden i landskapet på det sätt som en arkeolog gör. Denna del av en arkeologs yrkeskunskap är grundläggande för att man ska kunna nå fram till en förståelse av det man ser vid varje utgrävningsplats. Men det är inte alltid den förmedlas till publiken vid guidningar eller i media eftersom man då är mer inriktad på att presentera resultaten och den färdiga förståelsen. Även om man gräver på en liten begränsad yta har det alltid stor betydelse för tolkningen av platsen att man ser på hur hela landskapet ser ut och hur det har förändrats. Under en utgrävning måste en arkeolog därför försöka ha koll på alla tidpunkter i det förflutna samtidigt – var stranden varit under olika tider, var vattenvägar gått, var åar och vad funnits, var landvägar gått, var det kan ha varit lämpligt att bygga hus, ha betesmark, gräva brunnar, anlägga åkrar, begrava sina döda, och så vidare. Dessutom måste man som arkeolog alltid vara uppmärksam på hur det moderna jordbruket, skogsbruket, sjösänkningar, stenröjningar och utdikningar har förändrat landskapet. Den kunskap en arkeolog eftersträvar och den blick med vilken en arkeolog försöker se på landskapet påminner därmed på sätt och vis om den kunskap och den blick en person har som har levt hela sitt liv i en trakt och som även ser och kan berätta om det i landskapet som försvunnit eller förändrats.

Vid andra tillfällen, och i synnerhet

när frågan ställs av besökare som bor och lever i det landskap som utgrävningen sker i, kan man märka en underliggande önskan om att få ett slags bekräftelse på den kunskap man har om att vattnet en gång i tiden gick mycket högre än idag. Frågan kan då vara en ingång till ett samtal som rör sig om det värde som de boende i trakten ser i att det sker en arkeologisk undersökning i deras eget landskap, att "deras" historia uppmärksammas, och att de aningar man har om forntiden i landskapet får en vetenskaplig och tillgänglig form. Ofta är det också så att de som bor i trakten kring en utgrävning har kunskaper om fornlämningarna och landskapets historia som arkeologerna inte kan ta reda på i böcker eller arkiv. I den meningen kan den enkla frågan "*Hur högt gick vattnet?*" faktiskt sägas spegla upplänningarnas förtrogenhet med det särpräglade i sitt landskap vad gäller landhöjning och rikedom på fornlämningar.

Noter

- 1 Janzon 1994, s 48ff
- 2 Kyhlberg 1989

Litteratur

- Janzon, G. O., 1994. Urval, dokumentation och bevarande vid utgrävning och museiförvaring. I: Arkeologiska massfynd. Seminariet "Det arkeologiska massmaterialet" den 5 juni 1991. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Kyhlberg, O., 1989. FYND – kunskap – mot en arkeologisk helhetssyn. I: Arkeologi i Sverige 1986, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Rapport Raä 1988:2. Stockholm.

Örjan Mattsson är arkeolog verksam vid Upplandsmuseet och har deltagit i flera av undersökningarna för den nya E4:an. Han är speciellt intresserad av den äldre järnåldern.